

ДО ХРОНОЛОГІЇ КЕРАМІКИ КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ ст.

У статті аналізуються основні проблеми, пов'язані з розробкою мікрохронології кераміки післямонгольського часу, сучасний стан дослідженості питання. Узагальнюються відомі на сьогодні об'єкти із керамічним матеріалом з розкопок у м. Києві, датовані другою половиною ХІІІ ст., а також відомості про типологічні особливості керамічних виробів цього періоду.

Кераміка - джерело важливої та різнобічної інформації. Проте кераміка післямонгольського часу з археологічних комплексів Києва вивчена вкрай недостатньо, розробки щодо типології та хронології власне київської кераміки до сьогодні відсутні, а систематичні археологічні дослідження культурних шарів післямонгольського часу розпочалися лише наприкінці ХХ ст. Така ситуація зумовлена декількома факторами. По-перше, культурні шари цього часу малопотужні порівняно з давньоруськими. По-друге, вони значно

пошкоджені пізнішою забудовою та перекопами. По-третє, в науці тривалий час панувала думка, висловлена М. К. Каргером, про те, що життя у верхньому місті повністю припинилося з 1240 р. по ХІІІІ ст. [7, 111].

Уперше кераміку післямонгольського часу було виділено М. П. Кучерою у 1969 р. за матеріалами розкопок городища Сокильці та хутора Половецького [9]. Питання хронології та типології післямонгольських старожитностей, зокрема кераміки, розроблялися також у досліджен-

нях С. О. Беляєвої [1-2]; Л. І. Виноградської [4]; Ю. А. Омельченка, І. Б. Тесленко та Л. В. Чміль [11] та ін.

Актуальність розгляду питань мікрохронології кераміки зумовлена появою нових археологічних матеріалів і водночас тим, що ця тематика досліджена недостатньо. Лише протягом останніх десятиліть відбулося суттєве поповнення джерельної бази, дослідники почали виокремлювати матеріали післямонгольського часу загалом та другої половини XIII ст. зокрема.

Особливість кераміки як надзвичайно важливого та інформативного джерела полягає в тому, що формальні її ознаки постійно змінюються і таким чином являють собою своєрідну хронологічну шкалу, складові якої визначаються, поперше, іншими археологічними матеріалами, і, по-друге, за аналогіями, що походять з датованих пам'яток. Важливу роль при створенні подібної хронологічної шкали, з огляду на специфіку джерельної бази, відіграє кухонний посуд, який є наймасовішим матеріалом під час археологічних розкопок [2, 39]. Тому в цій публікації увагу зосереджено на головній визначальній особливості горщиків - профілюванні вінець.

Саме профіль вінець є основою виділення типів і варіантів у існуючих сьогодні типологіях кухонної кераміки. Виконуючи функцію ребра жорсткості посудини в її верхній частині, вінця також несуть естетичне навантаження, тобто вони є предметом особливої уваги майстра-гончара. Вінця оформлювалися згідно з домінуючими стильовими традиціями, нормами, стереотипами. Таке поєднання типового та нового і зробило вінця посудин носіями хронологічної інформації. Декоративна функція вінець дає змогу визнати їх профіль основною якісною ознакою для побудови типології [13, 67-68].

Основним методом розробки мікрохронології до сьогодні є традиційний візуально-типологічний (дехто доповнює це визначення термінами «інтуїтивний», або ж «суб'єктивний») метод обробки керамічного матеріалу, незважаючи на те, що з 60-х років XX ст. дослідники використовують формалізовано-статистичні методики при класифікаційно-типологічних побудовах різних епох і регіонів. Математичні методи придатніші при розв'язанні проблем і завдань більш широкого історико-культурного та соціо-етнічного планів, детальна програма такого напрямку розроблена В. Ф. Генінгом [5]. Проте для вирішення ряду завдань відносної та абсолютної хронології, створення узагальнювальної типології перспективнішим є традиційний метод. Тому поділяємо думку В. М. Тимошука про те, що конкретне

завдання розробки типології кераміки не потребує застосування математичних методик [13, 67].

Труднощі в датуванні й особливо мікрохронології післямонгольських нашарувань і речових комплексів загалом, та ще більшою мірою другої половини XIII ст. зокрема, досі не подолані. Це, за С. О. Беляєвою, пояснюється низкою причин. Одна з них - недостатнє вивчення періоду в цілому. Друга - невизначеність загальних рис матеріальної культури, насамперед датувального матеріалу. На думку дослідниці, що базується на аналізі археологічних джерел, культура до- і післямонгольського періоду - це явище одного й того ж порядку, її розвиток був безперервним у часі, а компоненти дуже близькими за характером. Тому багато пам'яток могли бути датовані помилково XII-XIII ст., матеріали інших часто датувалися лише сумарно [2, 37-38]. Подібна ситуація спостерігається і при розгляді археологічних матеріалів з території м. Києва.

Інше питання, пов'язане з розробкою мікрохронології кераміки, - це чіткі хронологічні обмеження, в даному випадку - друга половина XIII ст. Звісно, вони є дещо штучними, адже певні типи кераміки могли з'явитися раніше, а інші не зникали і в пізніші часи. Проте для розробки хронологічної шкали такі обмеження необхідні.

Отже, як вже зазначалося, кераміка датується за аналогією з іншими матеріалами. С. О. Беляєва виокремлює основні види датувального матеріалу для пам'яток другої половини XIII-XIV ст. Це стратиграфія та монети, що становлять традиційну групу хронологічних диференціаторів. До другої групи входять специфічні матеріали - нові категорії давньоруського домонгольського інвентарю, пов'язані з новим етапом розвитку того чи іншого типу виробів, зокрема й кераміки, невідомі раніше види виробів, що з'являються лише в післямонгольський час [2, 43]. Складність при виокремленні особливостей керамічного матеріалу полягає в тому, що зазначені хронологічні реperi мало придатні для другої половини XIII ст., оскільки стратиграфічно шари цього періоду дуже погано відокремлюються. Нумізматичний матеріал означеного періоду також є дуже обмеженим до застосування. Сукупності певних специфічних знахідок так само мало прояснюють картину. Прийнятним для виокремлення типологічних особливостей кераміки цього короткого періоду може бути спосіб зіставлення з більш відомими та чітко датованими типами раніших та пізніших періодів.

За типологією керамічних виробів, розробленою С. О. Беляєвою на матеріалах розкопок пів-

денноруських пам'яток (в тому числі й м. Києва), хронологічно співвідносяться із розглядуваним нами періодом два типи. Перший тип (підтип 1 типу II, за класифікацією С. О. Беляєвої) побутував у другій половині XIII ст. (табл. 1, № 1А). Для нього характерні близькість до форм

першої половини XIII ст. з кутоподібним потовщенням вінець. Це горщики з короткою циліндричною, рідше пивною шийкою, середньо та сильно профільовані. Край вінець оформлений у вигляді кутоподібного потовщення без або із борозенкою для покритишки [1, 76-77].

Таблиця 1. Профілювання вінець середньовічної кераміки

№ п/п	Час існування	
	друга половина XIII – XIV ст.	XIV – XV ст.
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		

Примітки: 1 - типи вінець за С. О. Беляєвою (А - II половина XIII ст., Б - кінець XIII-XIV ст.); 2 - середньовічна кераміка за М. П. Кучерою; 3 - типи вінець горщиків з Новгород-Сіверського, за Л. І. Виноградською (А - II половина - кінець XIII ст., Б - кінець XIII-XIV ст., В - XIV-XV ст.); 4 - типи вінець горщиків другої половини XIII ст. з розкопу по вул. Ярославів Вал, 24-24а (2001); 5 - типи вінець горщиків з розкопу по вул. Велика Житомирська, 2 (1988-1989) (А - друга половина XIII ст.; Б - XIV-XV ст.); 6 - типи вінець горщиків другої половини XIII ст. з розкопу по пров. Рильському, 5-Ю (2003); 7 - типи вінець горщиків другої половини XIII-XIV ст. з розкопу на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври (1987-1988); 8 - типи вінець горщиків другої половини XIII-XIV ст. з розкопу по вул. Воздвиженській, 25 (1989-1990); 9 - типи вінець горщиків XII-XIII ст. з розкопок на території Києва, за П. П. Толочком; 10 - типи вінець горщиків XIV-XV ст. з розкопу по вул. Андріївська, 7/9 (1984); 11 - типи вінець горщиків другої половини XIII-XIV ст. з розкопок в с. Чаплища (1991).

Інший тип, хронологічно близький до розглядуваного нами періоду, - підтип 2 типу II, за С. О. Беляєвою (табл. 1, № 1Б). Він властивий періоду кінця XIII - початку XIV ст. Цей тип представлений горщиками з середньопрофільованою,

короткою, циліндричною чи пивною шийкою. Край вінець оформлений у вигляді овального потовщення без борозенки чи з борозенкою для покритишки [1, 77]. Археологічні матеріали з розкопок у м. Києві, датовані другою половиною

XIII ст., дещо відрізняються від типів, виділених для цього періоду С. О. Беляєвою.

Розглянемо опубліковані матеріали археологічних комплексів м. Києва другої половини XIII ст.

На сьогодні на території міста відомо кілька пунктів, що їх автори розкопок датували саме другою половиною XIII ст. Це об'єкти, виявлені у процесі розкопок по вул. Велика Житомирська, 2, вул. Ярославів Вал, 24 та пров. Рильський, 5-10.

Під час розкопок, проведених Я. Є. Боровським та О. П. Калюком у 1988-1989 рр. по вул. Велика Житомирська, 2 [3], було досліджено два об'єкти другої половини XIII - початку XIV ст. До початкового етапу зазначеного періоду віднесено будівлю № 1. Це велика наземна камерна будівля з двома підкліттями. Знахідки з будівлі численні та різноманітні. В обох камерах знайдено велику кількість товстої плінфи та цегли брускової форми з канелюрами, уламки червоного кварциту з вапняково-цементним розчином. Також тут знайдено дві фрагментовані кам'яні іконки візантійської роботи із зображенням Іоана Предтечі та Ісуса Христа, литий медальйон у вигляді архангела, фрагмент різьбленої кам'яної колонки [3, 17-19]. Належність комплексу до післямонгольського часу підтверджується наявністю серед керамічних матеріалів грубо виготовленого шерехатого горщика приземкуватих пропорцій, орнаментованого подвійною «хвилю» по верхній частині плічка. За своїми пропорціями він подібний до горщиків XII - початку XIII ст., але, як і інші горщики цього комплексу, більш приземкуватої форми. Порівнюючи знахідки з буковинською керамікою, автори розкопок вважають, що такі форми пов'язані із русифікацією культури, спричиненою татаро-монгольською навалою [3, 19].

Провідною категорією знахідок із будівлі є кераміка гончарного виготовлення, переважно горщики. Як домішок серед однотипних посудин зустрічаються горщики попереднього часу. Кількісно переважають фрагменти посудин із вінчиками, оформленими у вигляді різноманітних валиків. За підрахунками 32,5 % з них - з округлими або дещо витягнутими по вертикалі валиками. Решта (67,5 %) мають вінця з приземкуватим, сплюсненим, нерідко скошеним назовні валиком. Часто зовнішня грань велика, має різке ребро. В будівлі знайдено невелику кількість фрагментів горщиків із вінчиками у формі пташиного дзьоба (табл. 1, № 5А) [3, 19]. Усі ці форми профілювання, на думку авторів розкопок, мають аналогії серед домонгольської кераміки, що можна простежити візуально за типологією, розробленою та опублікованою П. П. То-

лочком стосовно археологічних матеріалів IX-XIII ст. (табл. 1, № 9) [14, 299-300].

Також під час розкопок по вул. Велика Житомирська, 2, на схід від будівлі № 1, було виявлено заглиблену на 0,8 м господарську споруду завдовжки 2,35 м та завширшки не менше 1,3 м, яка датується також другою половиною XIII ст. У вуглистому заповненні споруди (або погребі) знайдено велику кількість горілого зерна, уламки низькогорлої корчаги місцевого виробництва (вінця діаметром 18 см), фрагменти керамічного посуду та посуду, виточеного з дерева на токарному верстаті. З горішнього шару походять скляна шахова фігурка фіолетового кольору, скляний браслет та бітрапеціоїдної форми скляна намистина зеленого скла [3, 23].

У жовтні - листопаді 2001 р. І. І. Мовчан, А. О. Козловський, Я. Є. Боровський та М. М. Ієвлев провадили археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал, 24-24а. Культурний шар на всій площі розкопу був практично знищений численними перекопами, ямами, траншеями. Невеликими плямами залишки культурного шару збереглися в місцях природних западин і частково в западинах над археологічними об'єктами. Під час досліджень було зібрано колекцію керамічних матеріалів. Невелику кількість було віднесено до другої половини XIII - початку XIV ст. [10, 198]. Під час досліджень віднайдений археологічний керамічний матеріал за профілем вінця горщиків було продатовано другою половиною XIII - початком XIV ст. Керамічний матеріал було зібрано в культурному шарі. Вінця горщиків з об'єкта по вул. Ярославів Вал, 24-24а дещо потовщені, із закраїною по внутрішньому боці (табл. 1, № 4).

Улітку 2003 р. під час досліджень, проведених Г. Ю. Івакіним, Г. А. Козубовським, В. К. Козубою та А. А. Чекановським по пров. Рильському, 5-10, було виявлено об'єкти післямонгольського часу, датовані авторами розкопок другою половиною XIII ст. Зокрема, зафіксовано котловани двох об'єктів, які на підставі типологічних особливостей керамічного матеріалу можуть бути віднесені до другої половини XIII - початку XIV ст. [8]. Траншея досліджувалась на відстані від будинку № 10/3 до будинку № 5 по пров. Рильському. Неподалік від будинку № 10/3 зафіксовано частину ще одного об'єкта другої половини XIII - початку XIV ст. завдовжки 1,1 м. Об'єкт з обох боків був перерізаний сучасними перекопами. В заповненні було знайдено уламки шести вінця з профілями, характерними для цього періоду.

Візуальне обстеження віднайдених матеріалів

дає змогу описати основні форми вінець горщиків: валик масивний, дещо сплюснений в діагональному напрямку (згори ліворуч донизу праворуч), шийка коротка, з потовщенням від плічок до вінець. У цьому місці також знайдено зразок вінець форми пташиного дзьоба (табл. 1, № 6).

Таким чином, за наявним на сьогодні керамічним матеріалом, що датується другою половиною XIII ст., можна виділити певні характерні риси цієї кераміки. Найзагальнішими її особливостями можна вважати своєрідне оформлення вінець - значне потовщення у формі валика. Питання про причини зміни форм вінець є досі нез'ясованим. Існують припущення, що потовщення вінець пов'язане із новим способом уміщення горщика в піч. Також це може пояснюватися використанням іншого тіста, що було необхідне для збереження форми посудини під час сушіння і випалу [11, 12]. Можливо також, що зміни були пов'язані із соціальними зрушеннями, що настали після татаро-монгольської навали, коли відбувся певний відхід від товарного виробництва, і кераміка виготовлялась переважно для власних потреб.

Іншою характерною рисою кераміки цього періоду є дуже коротка шийка горщиків. Вона коротша, ніж у кераміки попереднього та наступного періодів, і найчастіше є елементом оформлення верхньої частини горщиків із різними варіантами профілювання вінець.

Окремим напрямом в дослідженні кераміки другої половини XIII ст. може бути виділення типів профілювання за відсутності вінець у горщиків, знайдених у датованих комплексах: XII - першої половини XIII ст. та XIV-XV ст., а також за аналогією з іншими регіонами України та середньовічною керамікою з території Росії, Білорусі, Польщі, Литви тощо (хоча порівняння з іншими регіонами - досить широке коло питань, що потребує окремого розгляду).

Керамічні матеріали попереднього періоду датовані досить чітко. Зокрема, ґрунтовне узагальнення щодо відомих типів профілювання вінець давньоруських горщиків на основі матеріалів розкопок на території м. Києва зробив П. П. Толочко [14]. Найхарактернішою особливістю профілювання вінець горщиків у XII -

першій половині XIII ст. (тип IV за П. П. Толочком) є оформлення їх у вигляді валика з борозенкою по внутрішньому краю. Такі валикоподібні вінця вирізняються певною одноманітністю (табл. 1, № 9) [14, 298-301].

Інший хронологічний період, керамічні матеріали якого варто порівняти, - це XIV-XV ст. Одним з найповніших досліджень з цього питання є публікація Ю. А. Омельченка, І. Б. Тесленко та Л. В. Чміль [11], що також базується на широкому залученні матеріалів розкопок у Києві. За характеристикою профілювання кераміки післямонгольського часу, наведеною в цій праці, спосіб формування верхньої частини горщиків був досить сталим і майже не змінився протягом XIV-XV ст. Особливістю цього способу було збереження конусоподібної шийки, але з масивнішим, ніж у попередні періоди, потовщенням, заокругленістю вінець. На основі матеріалів розкопок у м. Києві дослідники дійшли таких висновків: якщо в кінці XIII-XIV ст. вінця мають здебільшого сплюснене потовщення зовні, то в XIV-XV ст. поширення набувають більш округлі та масивні вінця. Борозна та уступ для покриття з внутрішнього боку зникають або замінюються виїмкою [11, /3-/4] (табл. 1, № 5Б, № 10).

Порівнюючи опубліковані варіанти профілювання вінець, можна відзначити певні особливості кераміки короткого хронологічного періоду - другої половини XIII ст., яка відрізнялася від кераміки зазначених періодів (XII - першої половини XIII ст. та XIV-XV ст.). Крім того, візуальний аналіз археологічних матеріалів дає змогу виокремити три типи оформлення вінець горщиків.

Отже, особливістю вінець горщиків другої половини XIII ст. є їх оформлення у вигляді валика. Це потовщення масивніше за те, що спостерігається у попередній хронологічний період (хоча менш масивне, ніж у XIV-XV ст.), сплюснене і має дещо інший напрямок. Якщо валики вінець домонгольських горщиків видовжені переважно у вертикальній площині (табл. 1, № 9), то валики горщиків другої половини XIII ст. видовжені у діагональному напрямку (згори зліва донизу справа). Оформлення вінець в описаний спосіб віднесено нами до типу I кераміки другої половини XIII ст. (табл. 2). Вінця цього

Таблиця 2. Основні типи профілювання вінець горщиків другої половини XIII ст.

Тип I	Тип II	Тип III
		

типу мають коротку шийку та іноді борозенку для покоришки. Подібна кераміка відома з розкопок по вул. Воздвиженській, 25 [11] (табл. 1, № 8) та колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври [6] (табл. 1, № 7), проте датується вона дослідниками ширше - другою половиною XIII - XIV ст. Цей тип трапляється і серед археологічних матеріалів розкопок по вул. Великій Житомирській, 2 та пров. Рильському, 5-10. Подібний варіант профілювання вінець горщиків віднайдено під час розкопок в с. Чаплищі у Посеймі, де було досліджено житловий об'єкт післямонгольського часу та зібрано колекцію кераміки, датовану другою половиною XIII - XIV ст. [12, 49-51] (табл. 1, № 11).

Для типу II, виділеного за матеріалами другої половини XIII ст. з розкопок у Києві, характерне потовщення не лише вінець, а й короткої шийки - в напрямку до плічок (табл. 2). Аналогічним є профілювання одного з фрагментів горщиків із с. Чаплищ (табл. 1, № 11) [12, 51].

Тип III характеризується оформленням вінець у вигляді потовщеного валика, що має форму, подібну до пташиного дзьоба (табл. 2). Як і для більшості керамічних форм другої половини XIII ст., цьому типу властива наявність короткої шийки та борозенки для покоришки. Вінця такого типу представлені в археологічних матеріалах з розкопок по вул. Велика Житомирська, 2 (табл. 1, № 5А) та пров. Рильському, 5-10 (табл. 1, № 6).

Узагальнення відомих на сьогодні особливостей профілювання горщиків базується на дуже обмеженому матеріалі, є попереднім і потребує подальшого опрацювання за умови появи нових археологічних матеріалів. Характерні особливості посуду виділяються лише на підставі візуального обстеження. Досліджень щодо технологічних особливостей виготовлення зазначеної кераміки (так само, як і досліджень щодо ймовірних утилітарних причин таких змін) поки що не проводилося.

1. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (по материалам археологических исследований).- К.: Наук, думка, 1982.- 120 с.
2. Беляева С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII-XIV ст. // Археологія.- 1979,- № 31.- С 36-45.
3. Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр.- К.: Наук, думка, 1993,- С 3-12.
4. Ваногродська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія.- 1988,- № 61,- С 47-57.
5. Генинг В. Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии.- К.: Наук, думка, 1992.
6. Гончар В. М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987-1988 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр.- К.: Наук, думка, 1993.- С 167-186.
7. Ієакін Г. Ю. Исторический розвиток Києва XIII - середины XVI ст.- К.: ІА НАНУ, 1996,- 272 с.
8. Ієакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козуба В. К., Чекановський А. А. Дослідження архітектурно-археологічної

- експедиції в 2002-2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.- К.: ІА НАНУ, 2004.- С. 139-141.
9. Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності.- К.: Наук, думка, 1969.- С. 174-181.
10. Мовчан І. І., Козловський А. О., Боровський Я. Є., Ієвлев М. М. Археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал, 24-24а у Києві // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.- К.: ІА НАНУ, 2003.- С. 198-202.
11. Омельченко Ю. А., Тесленко І. Б., Чміль Л. В. Українська наддніпрянська кераміка XIV-XVIII ст.: Методичні рекомендації.- К., 1994,- 50 с.
12. Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя.-К.-Полтава: Археологія, 2004.- 82 с
13. Тимошук В. М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X-XIII ст. // Археологічний літопис Лівобережної України.- 2001.- № 2.- С. 67-71.
14. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.- К.: Наук, думка, 1981,-С. 284-301.

O. Onogda

TO THE QUESTION OF THE CHRONOLOGY OF KYIV CERAMICS OF POST-MONGOLIAN TIMES: CERAMICS OF THE SECOND HALF OF THE XIIIth cent.

The article considers main problems connected with the working out the problem of the micro-chronology of the ceramics of the post-mongolian times, present-day condition of the level of investigation of the problem. The summarizing of the known up-to-date objects with ceramics bearing a date of the second half of the XIIIth cent, from the excavations on the territory of Kyiv is made. The up-to-date known types of ceramics are also summarized.